

Adam Bartosz

POSTAĆ CYGANA W OBRZĘDACH I PLASTYCE LUDOWEJ

Cyganie, podobnie jak Żydzi, a także przedstawiciele innych nacji i grup etnograficznych, polecających się chłopom ze swymi wędrownymi usługami (Słowacy, Górale) trafiali z powodu odrębności stroju, języka i obyczajów do ludowych śpiewek, bajek, teatru ludowego. Cyganie pojawiają się w pracach ludowych rzeźbiarzy i malarzy. W tej sferze twórczości ludowej jest to jednak zjawisko nowe, będące wynikiem poszukiwań twórców w świeckiej tematyce związanej z tradycyjną kulturą wsi.¹

Przyjąć należy, że zawartość magazynów muzealnych odzwierciedla w przybliżeniu częstotliwość występowania zjawisk w kulturze ludowej, ich trwanie w ciągu jakiegoś okresu, czy też fakt zaistnienia w określonym momencie historycznym.

Dlatego też sądzić można, iż uwagi na temat postaci Cygana w ludowym malarstwie i rzeźbie, oparte wyłącznie na materiale zgromadzonym w polskich muzeach, w sposób wierny ilustrują rzeczywistość. W miarę pełny materiał na ten temat zebrałem drogą bardzo szczegółowych kwerend w trakcie przygotowań do wystawy cygańskiej.² Przy czym kwerendy w zbiorach prywatnych nie przyniosły żadnego rezultatu.

Odmienne wygląda sprawa w zakresie obrzędów. Sam fakt występowania w muzeum stroju przebierańca — Cygana, czy też figurki Cygana z szopki nie jest dostatecznym wyjaśnieniem obecności tych postaci w kulturze ludowej. Niezbędny tu był więc komentarz w oparciu o własne badania terenowe lub literaturę.

Tak w pierwszym jak i drugim przypadku szczupłość materiału oraz chęć skomentowania zjawiska na tym, dalekim od wyczerpania tematu, etapie sprawiły, że jest to zaledwie pierwsza, wstępnie naszkicowana próba ukazania tego interesującego problemu.

Dla potrzeb analizy zebrany materiał podzieliłem na trzy grupy tematyczne, które postaram się kolejno skomentować: 1. Przebieranie się za Cyganów; 2. Postacie Cyganów w szopce; 3. Cyganie jako temat w malarstwie i rzeźbie.

1. Na całej Słowiańszczyźnie przebieranie się za Cyganów jest powszechnie znane.³ Najczęściej zwyczaj ten związany jest z okresem karnawału, gdzie wśród przebierańców spotyka się *Cygana* lub *Cygankę* albo obie te postacie razem. Są to postacie komiczne; zachowują się w sposób karykaturalny, parodiując zachowania, gesty i mowę Cyganów. Przebrani są „po cygańsku”

1

— w podarte, stare łachmany; twarze mają poczerniono sadzami lub zakryte maskami. *Cyganka* często ma na plecach lub w rękach lalkę — dziecko. Ich „cygańskie” zachowanie polega na tym, że *Cygan* bądź to stara się coś „ukraść”, przy czym robi to oczywiście w sposób demonstracyjny, to znowu demonstruje podkuwanie konia — *Cyganka* wówczas „roznieca” ogień, wachlując spódnicą stos drewnianych trzasek (gest podpatrzony u Cyganów)⁴. Poza tym *Cyganka* „wróży” dziewczynom obecnym w izbie. Przy tym za *Cyganek* przebiera się zawsze mężczyzna.

Nie wchodząc w głębsze rozważania na temat funkcji tych postaci w strukturze obrzędu, przedstawię kilka kontekstów, w jakich występują postacie Cygana, ich wygląd, zachowanie, a także — w jednym przypadku — próbkę języka.

W Beskidzie Żywieckim w grupie 32 przebierańców występuje aż 5 cygańskich postaci. Są to dwie pary *Cyganów*, przy czym jedna z *Cyganek* trzyma na rękach „dziecko” (lalkę). Ponadto w grupie znajduje się *Cygan* prowadzący dwa konie, co jest znowu wyraźnym nawiązaniem do cygańskiej profesji — handlowania końmi lub koniokrądzstwa. *Cyganie* w tej grupie mają na twarzach drewniane maski.⁵

Przebierańcy zwani Cyganami chodzą również w okresie Wielkanocnym. I tak w Radłowie (woj. tarnowskie) chodzili po „śmigurście” *Cyganie* przebrani w stare łachmany, a wśród nich byli *Żołnierz*, *Żyd*, *Cygan* i *Cyganka*.⁶ Zwyczaj ten był znany w innych wsiach tego regionu.

Znani są także przebierańcy cygańscy z okresu Sobótek.⁷ Na Łemkowszczyźnie zaś spotykamy chłopaków przebranych za *Cyganów*, którzy odwiedzają domy, gdzie w okresie przed Bożym Narodzeniem dziewczęta zbierają się na prządkę.⁸

Bardzo często *Cyganie* towarzyszą obrzędowi weselnemu, występując w różnych jego fazach. Najczęściej spotyka się *Cyganów* stojących przy „bramie” weselnej, tzn. zagradzających młodą drogę do kościoła lub w czasie powrotu od ślubu. Nazywa się ich Cyganami, niekiedy Dziadami lub inaczej, a przebrani są, niezależnie od nazwy, w stare łachmany, poskręcani powróżkami, uczernieni na twarzy. W rzeszowskim chłopcy są tylko przebrani powróżkami i słomą, lub też przebierają się staranniej za *Cyganów*.⁹

Częstym motywem wesela jest podsuvanie młodemu w miejsce narzeczonej innej dziewczyny, brzydkiej, pokręconej. Zdarza

2

się, że tą dziewczyną jest właśnie chłopak przebrany za starą Cygankę. Natomiast pannie młodej „wróżą” przebrane za Cyganki kobiety.¹⁰ Młoda spotykała się też z *Cyganami*, kiedy szła

na wywód do kościoła. Czekali na nią przed kościołem z drabinami i taczkami, a za swobodne przepuszczenie żądali okupu w postaci wódki¹¹. W okolicy Hrubieszowa swaci przebrani za Cyganów chodzili po domach, prosili o dary, które potem przeznaczano na ucztę pożegnalną dla młodego.¹²

Podobnie jak inne postacie zapustne, *Cyganie* według tradycji przynieść mają szczęście. Cygan — to człowiek ubogi, a wszak „szczęście przyjąć biednego do domu”. Śpiewają więc przebierańcy — *Cyganie*:

Jak to ładnie,
Kiedy Cygan do domu wpadnie,
Albo się krowa ocieli,
Albo coś ukradnie.¹³

Śpiewka zawiera charakterystyczną dwoistość postaw w stosunku do Cyganów. Otóż przynieść on powodzenie (ocieli się krowa), albo też po prostu „coś ukradnie”.

Niezrozumiały język Cyganów znalazł odbicie w zapustnej piosence przebierańców z Sądecczyzny:

Hore Cigan lapsa
Sprzedał konia za pas,
A hacia za macia —
Został Cygan w gaciach.
Dzia more,
Na chalos, na pilos i na potacinos!¹⁴

Tekst piosenki jest mieszanką słowacko-polską z dodatkami cygańskimi i niby-cygańskimi.¹⁵

Wielosć sytuacji, w jakich obrzędem towarzyszy postać *Cygana*, występowanie tej postaci na dużym terenie świadczą o bardzo dawnym jej zaadaptowaniu do ludowego obrzędu. W niektórych przypadkach postać jest pierwotna w stosunku do nowszej już postaci obrzędu. Tak np. grupy przebierańców, pośród których *Cygana* w ogóle nie ma, bywają nazywane Cy-

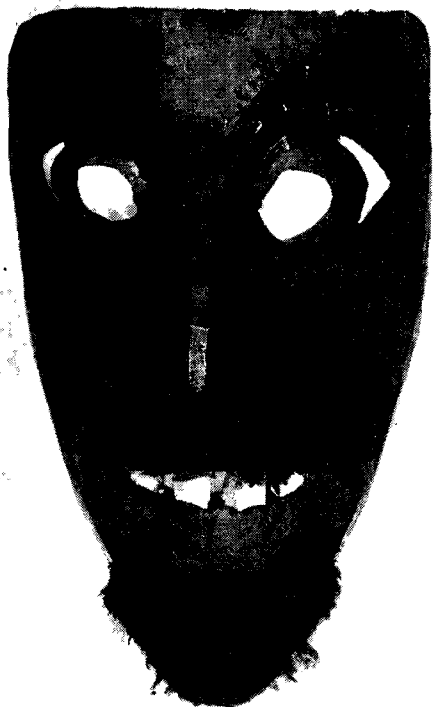

3

Il. 1. Cyganie z grupy kolędniczej, okolice Limanowej, wł. Muz. Parafialnego w Dobrej; il. 2. Kolędniczy, Jedlińsk. woj. radomskie 1977 r.; il. 3. „Cygany śmigusne” z Rzezawy k. Bochni

Il. 4. „Dziady”, Zwoln k. Żywea

5

ganami¹⁶, co świadczyłoby o tym, że niegdyś postać ta, czy też postacie, w tym właśnie obrzędzie brały udział. Dziś też zdarza się, że zapustny *Cygan* już tylko z nazwy postać tę przypomina. I tak np. w Żywieckiem *Cygan* zapustny ubrany jest w kolorowy strój najbardziej podobny do westernowych ubiorów indiańskich¹⁷. Jest to niewątpliwie efektem nieznamościami dawnego stroju cygańskiego. Wszak w obrzędzie uczestniczą młodzi chłopcy, urodzeni w czasie, gdy Cyganie tradycyjnie ubrani przestali się na wsi pokazywać. Stąd też i w innych wypadkach z „cygańskiego” wyglądu pozostały na ogół tylko usmolona twarz i podarte ubranie.

Charakterystyczne jest, że stereotyp przekazywany w tradycji już drugiemu pokoleniu, nie znającemu tradycyjnych Cyganów wędrownych prezentuje się bardzo skromnie w porównaniu np. z Żydem, którego żywą postać osobiście zna już tylko najstarsze pokolenie.¹⁸

Wynika to niewątpliwie z dużo mniejszej częstotliwości kontaktów z Cyganami niż z Żydami. Wszak we wsiach górskich i podgórskich ludność cygańska zamieszkuje po dziś. Znajomość jej kultury, języka, obyczaju jest jednak i tu bardzo powierzchowna, sprowadzająca się do zdawkowych opinii stereotypowych.¹⁹

2. Cyganie są bardzo popularnymi postaciami występującymi w szopce. Jest to z reguły para cygańska. *Cygan*ka występuje z dzieckiem, a *Cygan* z niedźwiedziem, czasem z innym rekwizytem (skrzypce, pałka, patelnia). Ich stroje są niekiedy bardzo wiernie odtworzone, a nawet te współcześnie wykonane nawiązują do postaci Cyganów znanych sprzed lat kilkudziesięciu. Tak np.

6

stereotyp Cygana z niedźwiedziem, już od wielu lat nieznanymi z autopsji, konsekwentnie bywa pokazywany we współczesnych szopkach na wsi, jest nadal stałą postacią niemal w każdej szopce ludowej. Przy tym postaci *Cyganek* są z reguły dość do siebie podobne (kwieciste stroje, chustka na głowie, korale), natomiast istnieją duże różnice w stroju lalek przedstawiających Cyganów. Są więc długowłosi i brodaci *Cyganie* w kapeluszach, inni zaś występują w garniturach, czy też w czarnych chałatach, nie różniąc się wiele od *Żydów* w tym samym komplecie lalek szopkowych. Jest to wyraźne odbicie rzeczywistości. Otóż tradycyjny strój *Cyganek* jest lepiej zachowany, gdyż słabo poddaje się wpływowi uniformizacji, a także jest dość jednolity. Natomiast ubiór męczyzn ulegał szybszym przekształceniom, łatwiej dostosowywali się oni do powszechnie panującego sposobu ubierania się.

Powszechność występowania postaci Cyganów w obrzędach ludowych jest uderzająca. Jest to postać bardzo dawno utrwalona w kulturze ludowej²⁰, wielokrotnie występująca w cyklu świąt dorocznych i w obrzędzie weselnym. Występuje na ogół w kontekście zabiegów o pomyślność, urodzaj, pozyskanie przychylności natury. Moment ten szczególnie wzmacnia obecność niedźwiedzia łączonego zawsze z tymi samymi intencjami.

Jak wiadomo, w kulturze ludowej podkreśla się wagę ugośzczenia ubogich. A takimi właśnie byli Cyganie. Stąd ich obecność we wszelkich obrzędach, gdzie występuje element daru za powinności. W niektórych regionach właśnie Cyganie składali życzenia w czasie kolędy.²¹

Niewątpliwie, życzliwe przyjęcie *Cyganów* ma związek również z magicznymi umiejętnościami rzeczywistych Cyganów, których tym chętniej przyjmowano pod dach, że pomocni bywali przy zażegnaniu nieszczęść, wróżąc jednocześnie powodzenie.

3. Ubogi jest w muzeach zbiór malarstwa i rzeźby o tej tematyce. Mimo dokładnych poszukiwań udało się znaleźć zaledwie 5 rzeźb przedstawiających Cyganów, 1 płaskorzeźbę i 8 obrazów.

I znów powtarza się w rzeźbie motyw Cygana z niedźwiedziem stojącym na tylnych łapach, reminiscencja chodzących po wsiach, jeszcze w latach międzywojennych, cygańskich niedźwiedników.²² Są też *Cyganki* z umieszczonym w płachcie na plecach dzieckiem.²³ Inne rzeźby nie budzą większego zainteresowania, gdyż przedstawione postacie skojarzyć by można z jakąkolwiek inną osobą, nie noszą w sobie żadnych cech, które można by wyodrębnić jako cygańskie. Stąd zapewne wyraźny, rzeźbiony napis na podstawie, wyjaśniający treść wizerunku.

Interesujące jest, że nie natrafiono w zbiorach artystów profesjonalnych na żadną rzeźbę o tematyce cygańskiej, co szczególnie uderza w zestawieniu z mnogością malarskich i graficznych przedstawień tego tematu.

W malarstwie autorskim natomiast wyraźnie wyróżnia się dwa ujęcia tematu: narracyjno-ilustracyjny oraz impresyjno-dekoracyjny. Ten drugi wątek reprezentują obrazy olejne Anny Bińkuńskiej²⁴ — barwne scenki z Cyganami, z mnóstwem szczegółów poetycko ilustrujących romantyczną wizję cygańskiego życia. Są one niezwykle barwne, ruchliwe, krzyczące

kolorem; niewątpliwie sama kolorystyka płaszczyzny obrazu ma w intencji autorki sygnalizować temat.

Autorzy pozostałych obrazów starają się w sposób możliwie wierny oddać realia życia taborowego, ograniczając się jednak z reguły do kilku powtarzalnych, schematycznych szczegółów i scenek (ognisko, konie, wozy, tańce, wróżba). Do głosu doszedł wyraźny stereotyp — jest to świat Cyganów oglądanych z daleka, z dystansu; świat z którym gadzio spotyka się na odległość, który uderza go obcością i pewną romantyką. Nie bez znaczenia jest fakt, że autorami prac o tematyce cygańskiej są ludzie starsi i średniego pokolenia, a więc ci, którzy widywali Cyganów wolnych, podróżujących, koczujących w pobliżu osad. Jak stereotypowa jest ta znajomość, o tym przekonują ich prace.

Generalnie traktując temat, stwierdzić można, że motyw cygański w ludowej rzeźbie i malarstwie pojawił się niedawno, co wiąże się z sakralnym do niedawna charakterem tej dziedziny twórczości wiejskiej. Wszystkie znane prace powstały po wojnie, a z jednym wyjątkiem — w ostatnim dwudziestoleciu. O ile więc temat Cygana w twórczości plastycznej jest wtórnie zainspirowany, głównie z zewnątrz (propozycje tematyki konkursów), o tyle Cygan w obrzędach wiejskich ma mocno ugruntowaną pozycję, jest mocno w tradycję wrośnięty i mimo prawie zupełnego zniknięcia z zasięgu obserwacji współczesnego chłopca, przewija się w obrzędach w niewiele zmienionej postaci. Tam zaś, gdzie w obrzędzie zanikła dbałość o odtworzenie dawnego stroju cygańskiego przebierańca, pozostała tylko nazwa na określenie występującej w misterium postaci. Podkreśla to jeszcze mocniej fakt silnego wrośnięcia tego motywu w kulturę ludową.

PRZYPISY

¹ Por. O. Goldberg-Mulkiewicz, *Postać Żyda w polskiej rzeźbie ludowej*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. XXXIV 1980 nr 3—4, s. 219—226

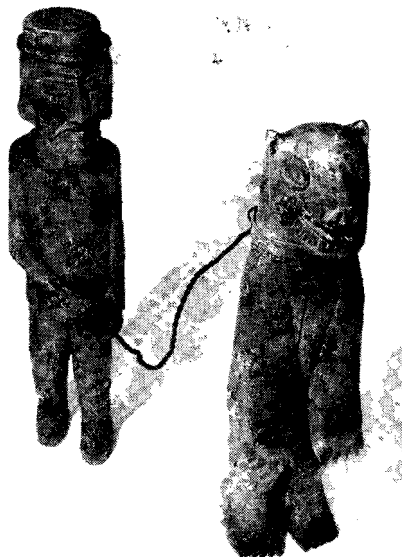
² A. Bartosz, *Cyganie w kulturze polskiej. Komentarz do wystawy*, Tarnów 1979.

³ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. II, cz. 2, Warszawa 1968, s. 280—281

⁴ Istebna, woj. bielskobialskie, 1969, mat. własne

⁵ M. Romowicz, *Folklor górali żywieckich*, Warszawa 1978, s. 199—201

Il. 5. Maski Cygana, Beskid Śląski, wł. Muz. Etnograficzne w Warszawie; il. 6. Obrzędowa maska Cygana, Komaków, wł. Muz. Górnośląskie, Bytom; il. 7. Franciszek Palka, *Cyganka*, drewno, wł. Muz. Okręg. w Nowym Sączu; il. 8. Wacław Czerwiński, *Cygan z niedźwiedziem*, drewno, wł. Muz. Arch. i Etnogr. w Łodzi

⁶ F. Gawelok, *Zwyczaje świąteczne w Radlowie*, „Lud”, t. XIII, s. 144

⁷ F. Krček, *Sobótka w Galicji*, „Lud”, t. IV, s. 321

⁸ J. Madzik, *Zwyczaje doroczne Łemków* (w:) *Nad rzeką Ropą*, praca zbiorowa, Kraków 1965, s. 277

⁹ Rzeszowskie, 1978, mat. własne

¹⁰ T. Karwieka, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa 1979, s. 169

¹¹ A. Wójcik, *Zwyczaje rodzinne Pogórzan* (w:) *Nad rzeką...*, s. 242

¹² S.J. Dobrowolski, *Lud hrubieszowski*, „Lud”, t. I, s. 250

¹³ Okolice Wiśniowej, woj. rzeszowskie, 1978, mat. własne

¹⁴ Sucha Dolina, woj. nowosądeckie, 1970, mat. własne

¹⁵ Ostatnie dwa wiersze są w języku cygańskim. Znaczą dosłownie:

Idź człowieku,

Nie zjadłeś, nie popileś, nie potańczyłeś.

¹⁶ Np. Pstrągówka, woj. rzeszowskie, 1978, mat. własne

¹⁷ Strój w dziale etnograficznym Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu

¹⁸ Por. Goldberg-Mulkiewicz, op. cit.

¹⁹ A. Jaklińska-Duda, *Cyganie osiadli w opinii górali spis-kich*, „Etnografia Polska”, XXII; 1978 z. 2, s. 161—169

²⁰ J. Kitowicz, *Opis obyczajów*, Warszawa 1969, s. 537—538

²¹ Por. J. Zborowski, *Przyczynki do zwyczajów na Boże Narodzenie na Podhalu*, „Lud”, t. XXXV, s. 98

²² Rzeźba wykonana przez W. Czerwińskiego (własność Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi)

²³ Rzeźby W. Chajca (wł. Muzeum Okręgowego w Rzeszowie) i F. Palki (wł. Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)

²⁴ Obrazy są własnością Muzeum Etnograficznego we Wrocławiu

Il. 9. Anna Bińkuńska, *Niedziela w Leśnicy*, wł. Muz. Etnograficzne w Krakowie